

U zemljinoj utrobi uz posljednje rudarke u Europi

Tek ih je nekolicina preostala na Balkanu. Kao naslijeđe komunističke težnje da se žene emancipiraju kroz rad, žene su u rudnicima preživjele tranziciju u kapitalističko društvo. Susrećemo posljednja ženska "crna lica" u Europi.

Barbara Matejčić

Novinarka

Kada se Šemsa Hadžo budi u pet sati i izlazi u dvorište da bi pomuzla svoju jedinu kravu, dah joj stvara paru zbog hladnoće iako je lipanj. U to doba godine u središnjoj Bosni i Hercegovini rana jutra su proladna, a dani vrući. Šemsa će sa svježe pomuzenim mlijekom sebi napraviti nescafe, na miru i u tišini sama popiti kavu i onda se spremiti za posao. Suprug joj još spava. Nakon provedenog cijelog radnog vijeka u rudniku, u mirovini se više ne mora tako rano buditi. Za njega je mračna jama rudnika prošlost. No, ne i za Šemsu. Svako jutro se točno u 7 sati spušta 300 metara pod zemlju. Šemsa je žena rudar, kako se u Bosni kaže, iako se u bosanskom jeziku lako tvori ženski rod imenice rudar. No, žena je tako malo u rudnicima da još nisu prikladno imenovane.

U raspodjeli zemaljskih dobara Bosna i Hercegovina se našla na tlu bogatom kvalitetnim crnim ugljenom. Ali, bosanski rudnici su teški i opasni za rad: zbog strukture tla to su duboke jame, debelih i strmih ugljenih slojeva sklonih samozapaljenju, visokih koncentracija metana i ugljene prašine, s podzemnim vodama i gorskim udarima. Ipak, preko petnaest tisuća ljudi u Bosni i Hercegovini radi u rudarstvu¹. Od toga je do 15 posto žena u raznim zanimanjima u rudarstvu, ali ih samo petnaestak silazi u rudnike. Većina rudarki je u Rudniku mrkog ugljena „Breza“ koji smo posjetili u lipnju 2015. godine. Od 1258 radnika „Breze“, desetak je žena koje rade u jami. Zovu ih posljednjim rudarkama Balkana. Šemsa je pod zemljom, u mraku, svaki dan. I tako već 31 godinu.

'Breza je rudnik, rudnik je Breza'

Kada ujutro pješice krene na posao, Šemsa zna da će je netko sresti putem i povesti automobilom do rudnika. Breza je općina od 15.000 stanovnika i rudnik je već cijelo stoljeće najveći poslodavac. Zapravo, da nije rudnika, ni Breze ne bi bilo. Kada se otvorio 1907. godine, kao državno vlasništvo Austro-Ugarske u čijem je sastavu Bosna i Hercegovina tada bila, u rudniku su najteže poslove radili siromašni domaći seljaci. Već su 1910. lokalne novine izvještavale o 400 radnika u rudniku, o lošim uvjetima rada i malim nadnicama. Tada se osnivala Socijalistička stranka Bosne i Hercegovine koja je prva pružila potporu radnicima „Breze“. Sindikalno su se organizirali i s vremenom su uspjeli u pregovorima s Vladom izvojevati prvi kolektivni ugovor. Zbog rudnika se radna snaga stalno doseljavala u Brezu i malo selo se širilo. Prije raspada Jugoslavije 1991., u socijalističkom sistemu, rudnik „Breza“ je gradio stanove za rudare, javni bazen, kino, ulagao je u izgradnju putova, elektrifikaciju i vodovod. Rudnik je imao svoja odmarališta u Gradcu na hrvatskoj obali i tamo su rudari odlazili na ljetovanje. Neki još uvijek idu, iz navike. Samo što si to sada sami plaćaju. „Breza je rudnik, rudnik je Breza“, ljudi kažu. Svi imaju u obitelji rudare. Svi poštuju rudare.

Šemsa je u 6.30 na radnom mjestu. Umjesto „Dobro jutro“, kolegama kaže „Sretno“, tradicionalni rudarski pozdrav koji se koristi umjesto i „Dobar dan“ i „Doviđenja“, i prije nego

¹ Rudarska industrija je najveća proizvodna grana u toj siromašnoj zemlji bruto domaćeg proizvoda 4.662 USD po glavi stanovnika, prema podacima Ujedinjenih naroda.

se siđe u jamu i kada sretnete nekoga u mraku rudnika. Obukla je tamnoplavo radno odijelo, stavila tešku kacigu i lampu, svezala oko struka staru metalnu kutiju u kojoj je maska za slučaj opasnosti, obula gumene čizme. Čizme su previše mekane da bi je zaštitile ako joj što tvrdo padne na noge. U 7 sati se s prvom smjenom spušta na 250 metara dubine u zemlju i onda još dublje pješice. Kroz mračne hodnike, vonj sumpora, promjene temperature, blato, povremene nalete povjetarca koji donosi zrak iz vani i odbleske sjajnog ugljena.

Šemsa je izdavačica eksploziva i njezin „ured“ je u hodniku punom eksploziva. U prosjeku se oko 200 kilograma eksploziva dnevno potroši u rudniku. Nekada Šemsa dnevno prođe i po 15ak kilometara pod zemljom, nikada bez bar pet, šest kilograma opterećenja. Kada joj muž čuje koliko je toga dana prehodala, ljuti se, misli da su je mogli malo i poštediti nakon tri desetljeća rada koji su joj ostavili trajnu bol u koljenima. Ali Šemsa ni kući nije rasterećena. Kuha, sprema, čisti, okopava vrt, brine se za kravu. Odgojila je sina dok je radila u sve tri smjene u rudniku. No ne žali se. Zna da je posao u rudniku bolji od većine poslova u Brezi. Zarađuje i tri puta više nego da radi u dućanu, ima više godišnjeg odmora i ne radi prekovremeno, dok u privatnim tvrtkama znaju raditi i po 12 sati dnevno.

Posljednja generacija

Ženama u Brezi je najčešći izvor posla slabo plaćeni rad u privatnim tvrtkama. Plaća je u rudniku viša od BiH prosjeka. Prosječna plaća u rudniku iznosi 1050 konvertibilnih maraka (537 eura), a prosječna plaća u BiH je 800 konvertibilnih maraka (409 eura). Plaća u rudniku je redovita, vikendi su neradni i poštuje se kolektivni ugovor. „Ako momak radi u rudniku, lako mu se oženiti. Znači da ima pristojnu plaću i da je kreditno sposoban“, kažu nam u Brezi. Nitko ne spominje status žena rudarki, premalo ih je da bi postale sinonim za stanje u njihovom gradu. U rudniku „Breza“ je stabilno od 2009., otkako je zajedno sa šest drugih rudnika ugljena ušla u proizvodni koncern električne energije „Elektroprivreda Bosne i Hercegovine d.d.“, koji je u državnom vlasništvu. Osamdeset posto električne energije u Bosni i Hercegovini se proizvodi u termoelektranama zahvaljujući ugljenu. Prije spajanja, baš te 2009., radnici „Breze“ su štrajkali zbog nepoštivanja kolektivnog ugovora. No, sada je bolje. Ipak, kada Šemsu pitate, reći će da joj je žao što nije išla u srednju medicinsku školu. Ali medicinska škola je bila u 27 kilometara udaljenom glavnom gradu Sarajevu i mama joj nije htjela da ide od kuće. Trebalo je imati novaca za prijevoz ili stanovanje u Sarajevu. A i za mladu curu se nije priličilo, kako se tada mislilo, da bude sama u velikom gradu. U godini kada je ona kretala u srednju školu, u Brezi se otvorila nova škola. Tako su žene i dospjele u zemljinu utrobu. Sve je počelo 1980. godine s prvom generacijom Rudarsko-geološke tehničke škole.

Breza je već desetljećima živjela od svoga rudnika, ali je kvalificirani kadar zapravo dolazio iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine, pa i cijele Jugoslavije. U Brezi se nije imalo gdje obrazovati. I onda se konačno 1980. otvorila stručna škola. Upisalo ih je 42; 23 cure i 19 dečki. U Brezi nije bilo puno izbora za školovanje. Nova je škola bila blizu, a i cijeli je razred dobio stipendiju od rudnika i garanciju zaposlenja nakon završene škole tako da su se mnogi prijavili. Među curama su bile Šemsa Hadžo, Sakiba Čović i Almedina Kaljun. Jedine od žena iz svoje školske generacije koje još rade u rudniku i spuštaju se u jamu svaki dan. Od drugih učenica neke se nikada nisu ni zaposlile u rudniku, neke jesu pa su odustale, nekima muževi nisu bili za to da rade u rudniku. „Nije to za ženu“, govorili su im. Nekima je bilo previše svega: kuća, djeca, posao, sve je bilo na njima. A neke rade poviše zemlje, u administraciji. Šemsa, Sakiba i Almedina su rođene 1965. godine, sve tri su rudarske tehničarke i sve su se zaposlile u rudniku „Breza“ u rujnu 1984. godine. Svima trima su muževi zaradili penzije u istom tom rudniku. Uskoro, 2016. će i njih tri biti u mirovini. „Bile smo prva generacija rudarki i bit ćemo posljednja“, komentira Sakiba.

Sa Šemsom, Sakibom i Almedinom smo proveli nekoliko dana i spustili se dvaput u jamu „Sretno“. Do „kraja civilizacije“, kako rudnik naziva Sakiba.

Jugoslavenski Stahanov

Dok se spuštamo u rudnik metalnim liftom koji je preživio i Drugi svjetski rat i ovaj posljednji, jugoslavenski, Sakiba se prisjeća svog prvog ulaska u jamu: „Bila sam u trećoj smjeni. Mrak nad zemljom, mrak pod zemljom. I kako smo krenuli dolje, tako rudari kažu: 'Zamisli da se sad otkači lift i ujutro osvane natpis u novinama 'Za rudarima ostalo 40 udovica i jedan udovac'. Ja se sva ohladila. Imala sam samo 19 godina, tek sam se bila udala i zaposlila. Čim bi se korpa malo pomjerila, pretrnula bih i pomislila da nisam valjda donijela takav baksuz što silazim dolje. Kaže se da žena u rudniku donosi nesreću. A oni su me samo zezali. Takvi su rudari. Humorom se bore protiv teške svakodnevice.“ Takva je i Sakiba. Puna smijeha. Budna je svako jutro od 5.30. Prije posla obavi što treba, pegla, peče kruh, pospremi. Živi s kćeri i mužom. Iako je jedina zaposlena od njih, svejedno sve ona radi u kući. „Na ovom našem području muškarci nisu nadareni za pomoć ženama“, smije se.

Sakibi su i otac i obojica braće rudari. To je često. I po nekoliko generacija iz iste obitelji su radili i rade u rudniku. Kada se ona zaposlila u rudniku, njezinoj mami, koja je bila kućanica, nije bilo pravo. „Najviše se protivila zbog toga što je to muški posao pa se brinula kako ću ja u jami, što će ljudi reći i htjela je da budem radije kući, s djecom.“ Sakiba je tehničarka na ventilaciji, radi analize zraka, prašine. Boji se mraka. Kaže da ponekad na trenutak ugasi svjetlo na kacigi dok sama ide jamom, da vidi kako bi joj bilo u najdubljem mraku, ali ne može izdržati. Već nakon dvije sekunde upali lampu. I ne podnosi štakore, koji tu i tamo protrče dok idemo hodnicima podgrađenim starom drvenom građom. Drvo drži 300 metara zemljine utrobe poviše nas, ali je na mjestima napuklo i rudnik izgleda kao da bi mogla biti i 1950. godina.

Baš tih godina se u rudnike BiH uvodi natjecateljski duh ne bi li se povećala proizvodnja. Rudnici su se međusobno natjecali tko će više ugljena izvaditi, a i u samim rudnicima su se vješale tablice s imenima radnih brigada koje su najproduktivnije. Biti radnik-udarnik, kako se to zvalo, značilo je biti cijenjen i popularan. U poslijeratnoj Jugoslaviji, koja se našla u teškoj ekonomskoj situaciji, propagirala se ideja prema kojoj se zemlju voljelo radom. Radnici koji bi najviše iskopali toga bi tjedna za nagradu kući išli rudničkim zaprežnim kolima, jedinim udobnim prijevoznim sredstvom tog vremena. Tako bi cijelo selo znalo da su to najbolji radnici.

Ali nitko nije nadmašio Aliju Sirotanovića. Nakon što je doživotni predsjednik socijalističke Jugoslavije Josip Broz Tito raskrstio sa Staljinom, bilo je važno pokazati da ruska blokada ne može uništiti Jugoslaviju. Alija je 1949. godine sa svojom osmeročlanom brigadom, za osam sati rada, iskopao 152 tone ugljena. Prebacio je normu za 215% i, što je bilo najvažnije, srušio dotadašnji rekord Rusa Alekseja Stahanova iz 1935. godine za 50 tona te postigao svjetski rekord u iskopu ugljena. Sirotanovićev podvig punio je jugoslavenske medije, inspirirao je mnoge pjesme, a kratki filmovi o njemu i rudarima „Breze“ su se puštali u kinima između igranih filmova. Kada je Aliju Sirotanovića primio Tito i pitao ga što mu treba, odgovorio je samo: "Veća lopata". Tako da se u „Brezi“ velike lopate kolokvijano nazivaju "sirotanovičke".

Radni moral je bio na visini, ali uvjeti rada ni onda nisu bili dobri, samo što se o tome nije govorilo. Danas se više rudari ne natječu međusobno, ali svatko ima normu i ako naprave više posla od zadanog, dobivaju novčanu stimulaciju.

'Muški posao'

Rudarke nam pokazuju jakne i košulje koje vise na čavlima i objašnjavaju da muški tu skinu slojeve odjeće sa sebe da bi im bilo lakše jer dalje temperatura raste i postaje vruće. One se ne skidaju niti presvlače ako se smoče. Tako su navikle, neki sram ih prijeći. Isto tako, muškarci imaju nekoliko obilježenih mjesta koja im služe kao wc. Žene to nikad ne koriste, nije im je prilagođeno. Zato paze da ne piju previše vode kada idu u rudnik. Treba izdržati sve te sate bez odlaska u zahod. Inače, nema razlike u plaćama, podjeli posla i efikasnosti između žena i muškaraca u rudniku. Štoviše, kažu na, u rudniku da su žene odlične radnice, da obavljaju posao pedantno, savjesno i uredno.

„Svaki naš posao su prije nas radili muškarci i poslije nas će ga raditi. A nikada nije bilo pritužbi na nas, dapače. Kad inspektor dođe u Šemsin magazin eksploziva, svima u drugim rudnicima, gdje taj posao obavljaju muškarci, kaže da neka pogledaju kako to u 'Brezi' radi žena“, kaže Almedina.

„A direktoru kaže da kad bi bilo sve kao u magazinu eksploziva, rudnik bi bio kao u Njemačkoj“, nadovezuje se Šemsa.

„Ali, ipak - žena ovdje nema! Ne zapošljavaju nove radnice za rad u jami. Zašto se sve te godine cure školuju u Rudarskoj školi kad ih nitko neće zaposliti? Time pokazuju da rad u rudniku smatraju muškim poslom“, zaključuje Sakiba.

„Muškarci su privilegirani kod zapošljavanja zato što njih mogu primiti kao nekvalificirane radnike. Imate ljude s fakultetskom diplomom koji sada rade najteže poslove u rudniku“, objašnjava Almedina.

To nam je potvrdio i direktor rudnika Suad Čosić rekavši da im se na oglase za posao javljaju žene, ali da su „odustali od toga da šalju žene u jamu jer je to težak posao“. Pitali smo ga nije li to diskriminacija i odgovorio na je da muškarce primaju kao fizičke radnike pa tek onda kasnije možda budu rudarski tehničari, što su od početka zaposlenja bile žene koje sada rade u jami. „To je zadnja generacija rudarskih tehničarki. Kada one odu u penziju, vjerojatno ih više neće biti“, kaže Čosić.

I Almedina i Sakiba su u svojoj karijeri radile i „striktno“ muške poslove. Almedina je bila minir, a Sakiba vjetreni smjerovođa. Nedostajalo je muškaraca pa su njih angažirali.

Sve tri su napunile 31 godinu radnog staža, što im se po beneficiranom stažu računa kao 40. Sakiba će na jesen 2015. prva u mirovinu. Pitamo je kakvog zdravlja završava svoj radni vijek? Pod nogama nam je ugljen i blato, potoci vode se slijevaju uskim, strmim, klizavim putem. Vruće je. „Prilično potrošeno se osjećam. Koliko puta sam propješačila i po 15 kilometara s opremom od pet, šest kilograma na sebi. Osim toga je i psihički bilo iscrpljujuće. Svaki put kada uđete u jamu, ne znate hoćete li izaći. Bilo je dosta tragedija ovdje“, kaže. Ovaj put se ne smije.

Zadnja velika nesreća se dogodila prije tri godine kada je izbio požar i njihov je kolega poginuo. Ugušio ga je monoksid. Hodnici kojima hodamo su tada izgorjeli i urušili se. Da su hodnici podgrađeni betonom, a ne drvom, to se vjerojatno ne bi dogodilo. Požar se ne bi mogao raširiti. Da ima više senzora koji prate promjene u rudniku, možda požar ne bi ni izbio. Ali metar uređenja takvih, sigurnijih, rudnika stoji 3000 eura, dok metar hodnika u „Brezi“ stoji maksimalno 1000 eura, kaže nam Amir Kulagić, rudarski inspektor zaštite na radu u „Brezi“. Sakiba kaže da se činilo nemogućim da bi se hodnike nakon požara opet moglo dovesti u prohodno stanje: „Znala sam plakati gledajući koliko je ljudske muke bilo potrebno da se sve to raščisti. Ti naši radnici su mi se činili kao robovi, kao kada je Spartak vukao golemo kamenje. Zapravo je to bila borba za opstanak, jer mi živimo od ovog rudnika, od ugljena.“

Za vrijeme obnove rudnika, poginuo je još jedan rudar. Ugušio se dok je radio u dijelu gdje nije bilo kisika. Aparati za disanje koji su se tada koristili bili su stari čak 31 godinu. Tada je rudarski inspektor Ferid Osmanović ustvrdio da je većina opreme koju koriste rudari odavno dotrajala i da se više ne proizvodi pa je teško naći rezervne dijelove kada se nešto pokvari.

Sakibi je mlađi brat nastradao u rudniku. Zadobio je frakturu lubanje kada je odron pao na njega. Imao 24 godine. Oporavio se i sada radi na porti rudnika.

Daleko od europskih standarda

Kada razgovarate s ljudima koji rade „nad zemljom“, ispostavi se da ih je dosta zadobilo ozljedu u rudniku zbog koje su prebačeni na bezopasnije radno mjesto. Gospođa koja radi u administraciji je cijela prošla između valjaka i gumene trake kojom ugljen izlazi iz rudnika. Jedva je preživjela. Tajnici direktora je ista ta traka ruku samljela. Ostala je invalid rada pa je dobila uredski posao.

Amir Kulagić, rudarski inspektor zaštite na radu u „Brezi“, nam kaže da je „Breza“ daleko od europskih standarda po zaštiti na radu, ispravnosti mehanizacije, održavanju rudarskih prostorija, protupožarnoj zaštiti, ali i tehnologiji i investicijama.

Godine 2014. je bilo 250 povreda na radu. U periodu od 2009. do 2013. je 31 radnik ostao invalid od posljedica povreda na radu. U slovenskom rudniku ugljena „Velenje“, koji je u Jugoslaviji bio daleko iza „Breze“, a sada je lider u regiji, godišnje jedan radnik postane invalid rada. Radnici „Breze“ najčešće odlaze na bolovanje zbog bolesti dišnih organa, bolesti mišično-koščanog sustava te bolesti lokomotornog sustava, koje su uzrokovane nefiziološkim položajem tijela pri radu i teškim fizičkim radom.

Amir Kulagić nam kaže da radnici „Breze“ koji rade u jami najčešće imaju oštećenja kičme jer rade u svakojakim položajima i dižu teret često teži nego što je dozvoljeno, zatim lomove kostiju, a znaju i gubiti vid jer rade u mraku. Nema razlike u obolijevanju i povredama između muškaraca i žena koje rade u jami. Jedina je zapravo razlika u tome što na Dan žena, 8. marta, žene u rudniku ne rade i dobiju poklon. Sve ostalo, i nesigurnost i posao, dijele s muškim kolegama.

Stižemo do središta jame, gdje je široko čelo jame, glavna mehanizacija kojom se izvlači ugljen. Nakon propješačenih kilometara srećemo prve ljude. Lica su im crna od ugljena, cijedi im se znoj, bučno je. Među njima je i jedna žena, strojarski inženjer Besima. U jamu silazi povremeno, nije tu svaki dan. Maskara joj je razmazana, rukom s čela miče zalijepljene plave pramenove kose. Pitamo je kako je: „Pa, tako. Ne može se reći da ste zadovoljni kada radite u jami s obzirom na klimatske uvjete i težinu posla, ali odnos prema zaposlenicima je dobar. Na to se ne mogu žaliti.“

To širokopojasno čelo je još iz 1983. godine, ali je obnovljeno. Postoji još jedno, novo, kupljeno 2014. koje je bitno smanjilo broj povreda u rudniku. Sigurnost i efikasnost rada bi se poboljšali kada bi uspjeli kupiti još jedno čelo. Manje rudara bi moralo eksplozivom minirati u rudniku, ručno bušiti i kopati. Ali novo čelo košta 11 milijuna eura, a u rudnike se slabo ulaže.

Sinan Husić, predsjednik Samostalnog sindikata radnika rudnika Federacije Bosne i Hercegovine, rekao nam je da je jedna od ključnih stavki na kojoj sindikat insistira sigurniji i humaniji uvjeti rada u rudnicima. To bi se ostvarilo kad bi se uvela modernija tehnologija. No u bosanske rudnike se dugo godina, sve od rata početkom devedesetih do nedavno, nije ulagalo. „U 'Brezi' su još dobri uvjeti rada u usporedbi s drugim bosanski rudnicima mrkog ugljena“, kaže nam Husić.

„Nakon zadnjeg rata smo radili metodom naših djedova – krampom i lopatom. Stara je oprema propala, a nove nije bilo. Bolje je bilo kada smo tek počele raditi, osamdesetih godina“, prepričava nam Sakiba dok se spuštamo nazad, prema izlazu. „Kad su izbori onda su rudari glavna tema, jer su veliko izborno tijelo, i političari im svašta obećavaju. A onda poslije izbora, ništa od obećanja“, kaže Almedina provlačeći se kroz ni metar niski prolaz. „Ne treba vam fitnes“, šalimo se.

Ove žene svakodnevno propješače kilometre u mraku i moraju biti u dobroj kondiciji. „Kakav fitnes! Da mi se samo odmoriti! Kad dođem kući, imam posla u vrtu, pa kopam njivu, spremam večeru, čistim. Do večeri ne odmorim leđa.“ Ali bi, da opet ima 19 godina i da je dobra učenica kao što je bila, isto odabrala. Rad u rudniku. I sin joj radi u rudniku. Šemsa kaže da je mogla biti medicinska sestra ili čak liječnica, samo da su joj roditelji dozvolili da upiše medicinsku školu u Sarajevu. „To bi bio fin posao“, kaže. Sakiba ima dvije kćeri i ne bi nikada poželjela da ni jednu sretnu u jami. „Težak je to fizički rad. Stalno tegli, nosi, hodaj, vuci. Ipak to nije za žene. A opet, ima ih koje bi htjele to raditi i koje bi izdržale, kao što smo mi. Zapravo, više ni ne znam što je muški, a što ženski posao. I što bi to za ženu bilo najbolje.“